

„Ochránkyně sirotek a vdov.“ Ovdovění a osiření v textech kramářských písní

Markéta Skořepová

‘THE PROTECTOR OF ORPHANS AND WIDOWS’. WIDOWHOOD AND ORPHANHOOD IN THE TEXTS OF BROADSHEETS

The paper examines widowhood and orphanhood in rural society in the light of the texts of broadside ballads, which were the most popular genre of folk reading in the early modern and 19th century villages. Particular attention is paid to broadside ballads extant in the museums in the Pelhřimov region, where micro-historic research focused on the living conditions of widowers, widows and orphans has already been carried out. These broadside ballads typically perpetuate a stereotype of a poor, sorely tried widow and a poor orphan, who rely on the help of the heavens and, by contrast, the figure of a wicked stepmother who maltreats her stepchildren, for which she is severely punished. In spite of this, social reality has often differed from the literary image.

KEYWORDS:

broadside ballads; widows; orphans; Pelhřimov

Předkládaný příspěvek spojuje dva aktuální badatelské zájmy autorky, totiž problematiku venkovské rodiny a fenomén lidové či pololidové literatury. Sirotci a jejich ovdovělí rodiče se stali předmětem dlouhodobého mikrohistorického výzkumu, který se zaměřil na panství Nový Rychnov na Pelhřimovsku v období let 1785–1855.¹ Vedle toho bylo zahájeno zpracovávání sbírky kramářských tisků Muzea Vysočiny Pelhřimov, příspěvkové organizace,² do jehož akvizičního okruhu spadá i Novorychnovsko. Obě složky výzkumu tedy vzájemně odpovídají časově i místně, neboť většinu zkoumaných kramářských tisků lze datovat mezi lety 1770–1870.

Sledovat ovdovění a osiření ve venkovské společnosti z perspektivy historické demografie nebo sociálních dějin je metodologicky poměrně snadné — už proto, že předčasný rozpad rodiny v důsledku brzké smrti otce či matky býval velmi častý. Na Novorychnovsku v první polovině 19. století prožitkem osiření v období dětství nebo dospívání prošla asi třetina dětí, není tedy obtížné na neúplné rodiny narazit v pramenech úřední povahy. O to složitější je zachytit pohled venkovské společnosti na vdovy, vdovce a sirotky, nebo dokonce sledovat jejich osobní pocity. Zatímco pro vyšší

1 Vzhledem k rozsahu příspěvku není možné podrobně uvádět a zdůvodňovat výsledky zmíněného výzkumu, ze kterých v předloženém textu vycházím. Podrobně Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, Monographia historica 16, České Budějovice 2016.

2 Kramářské písně tisky uložené v pelhřimovském muzeu byly zpracovány v rámci projektu *Kramářské písně ze sbírky Muzea Vysočiny Pelhřimov*, p.o. Zpracování, publikování a prezentace veřejnosti, který podpořilo Ministerstvo kultury České republiky v rámci programu Podpora tradiční lidové kultury v roce 2016. Markéta SKOŘEPOVÁ (ed.), *Kramářské písně ze sbírky Muzea Vysočiny Pelhřimov*, p.o., Pelhřimov 2016.

společenské vrstvy jsou k dispozici egodokumenty, preskriptivní literatura i četná umělecká díla,³ pro prakticky negramotné obyvatele venkova tyto prameny chybí.

Do určité míry je mohou nahradit etnografické a folklorní prameny, ovšem jejich využití komplikuje nepřesné chronologické a topografické určení. Etnografická zkoumání, jež dosud mnohdy operují s vágní kategorií „lidu“, se orientují na větší územní celky v dlouhém, nejasně vymezeném časovém horizontu. Problémem zejména starších výzkumů bývá zaměření na „atraktivní“ folklorní projevy a snaha po hledání lidové „kultury“ v hodnotícím slova smyslu. V české etnografické literatuře lze nalézt jen málo informací o pohledu venkovské společnosti na vdovy a vdovce. Jednotlivé poznatky navíc pocházejí z celého území Čech a Moravy a jen zřídka jsou přesně datovány.⁴

Jako vhodný pramen se jeví právě kramářská píseň, která na venkově v období raného novověku a 19. století vedle modlitebních knih a zpěvníků představovala patrně nejčtenější žánr. Řadí se k pololidové literatuře, určené pro nižší vrstvy společnosti, zároveň však přebírala prvky vyšší kultury. Texty měly díky knihtisku a rozsáhlé distribuční síti širokou čtenářskou obec, která je reflektovala a zpětně obohacovala.

Kramářské písně se do současnosti dochovaly buď jako jednotliviny, nebo v podobě libovolně sestavených konvolutů. Takové podomácku vyrobené zpěvníky — špalíčky — jsou zajímavým obrazem myšlenkového a intelektuálního světa venkovského člověka, majitele drobné sbírky tisků, které byly porůznu zakoupeny na poutích či trzích a postupně vsíhvány do jednoho svazku. Obsah těchto špalíčků bývá velmi pestrý, písně většinou nebyly nijak tříděny a jejich řazení odpovídá tomu, že byly nakupovány a připojovány průběžně. Modlitby vzývající svaté patrony se v nich střídají s líčením politických událostí a nejrůznějších katastrof či s popěvkou s milostnou nebo erotickou tematikou.

V současné době se kramářské písně, také díky stále častější digitalizaci⁵ a snadno dostupným katalogům, těší velké pozornosti badatelů.⁶ Staly se mimo jiné významným

3 Preskriptivní i beletristické spisy se zaměřovaly především na ovdořené ženy, muže ponechávaly víceméně stranou. Ke stereotypům i historiografii ženského vdovství Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, Historická demografie 35, 2011, č. 1, s. 1–31; TÁŽ, *Stereotypy vdovství a vdovectví v tradiční venkovské společnosti*, in: Václav Bůžek — Jaroslav Dibelka (edd.), *Utváření identity ve vrstvách paměti (Opera historica 15)*, České Budějovice 2011, s. 283–321.

4 K rozpadu rodiny Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 247–264, 294–299. Sňatky vdovců a vdov však autorka takřka nezmiňuje, srov. také TÁŽ, *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012.

5 Především internetový katalog kramářských písní Národního muzea www.spalicek.net a katalog Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, vv.i. <http://staretisky.eu.cas.cz> [náhled 25. 8. 2016].

6 Přehled nejdůležitější literatury o kramářských písních podává Markéta HOLUBOVÁ, *Jednolisty. Kramářské tisky. Knížky lidového čtení. Výběrová bibliografie*, Praha 2007. Jmenovitě například Robert SMETANA — Bedřich VÁCLAVEK, *České písně kramářské*, Praha 1949; Bohuslav BENEŠ, *Kramářská píseň ve střední Evropě*, Český lid 55, 1968, s. 259–274; TÝŽ, *Poslyšte písničku hezkou... Kramářské písně minulých dob*, Praha 1983; Jiřina FABIÁNOVÁ, *Písničky veselé i truchlivé na světlo světa vydané. Malé povídaní o kramářských tiscích ulo-*

zdrojem genderových výzkumů.⁷ Badatelé se shodují, že obraz, který vykreslují, lze do značné míry považovat za autentický, zatímco ve vyšší literatuře býval svět venkova více či méně idealizován. Cílem tohoto příspěvku je ukázat na základě kramářských písní,⁸ jaký mohl být pohled venkovanů na situaci rodin, ve kterých došlo k předčasnému úmrtí otce či matky. Obraz předložený kramářskou písní byl samozřejmě zjednodušený a i když odrážel zažitě kulturní stereotypy a životní zkušenosti venkovanů, nemohl zachytit sociální realitu. O to důležitější a zajímavější je srovnání poznatků zjištěných rozbořením tohoto literárního pramene s výsledky studia evidenčních pramenů.

Radu stereotypů týkajících se ovdovění a osiření je možné zachytit už ve středověku.⁹ Mnohé vycházejí z Bible, kde se pravidelně objevuje postava chudé vdovy, například v promluvách sv. Siracha či sv. Pavla. Z českého prostředí jsou z raného novověku dobře známá dvě vdovská zrcadla, konkrétně překlad spisu Erasma Rotterdamského *Vdova křesťanská* vydaný roku 1595 v tiskárně Jiříka Dačického¹⁰ a *Vdovství křesťanské*

žených v muzeu ve Valašském Meziříčí, Vsetín 2009; Eva VEČERKOVÁ, *Poslouchejte, mládenčí a panny..., aneb O české písni kramářské*, Brno 1995; Věra THOŘOVÁ, *Kramářská píseň jako inspirační zdroj české písně lidové (na základě textových i metodických variant Jaký mám trápení)*, Český lid 97, 2010, č. 1, s. 51–74; Michal KLACEK, *Sbírka kramářských písní v Knihovně Národního muzea, Muzejní a vlastivědná práce* 49, 2011, č. 1, s. 29–40. Významný počín představují katalogy sbírky kramářských tisků Etnologického ústavu Akademie věd Ludmila KOPALOVÁ — Markéta HOLUBOVÁ (edd.), *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008, s. 3–7; Markéta HOLUBOVÁ (ed.), *Katalog kramářských tisků II. Biblická a křesťanská ikonografie*, Praha 2012. Důležitost posledně zmíněných katalogů nespočívá jen v množství zpracovaného materiálu, ale především v komplexnosti, s jakou byly sestaveny. Zatímco starší výběry předkládají textově či výtvarně výjimečné tisky, byly v tomto případě začleněny i zdánlivě méně atraktivní ukázky jarmareční písně.

- 7 Eva RYŠAVÁ, *Odras života městských žen v kramářských písních*, in: Jiří Pešek — Václav Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, Praha 1996, s. 185–193; Markéta HOLUBOVÁ (ed.), *Obrazy ženy v kramářské produkci*, Praha 2008; TÁŽ, *Obraz ženy v kramářské produkci*, *Národopisný věstník* 24 (66), 2007, s. 32–38.
- 8 Pro účely této studie byly využity sbírky kramářských písní z širšího regionu Pelhřimovska uložené v Muzeu Vysočiny Pelhřimov, p.o., Městském muzeu Antonína Sovy v Pacově, Muzeu dr. A. Hrdličky v Humpolci a Městském muzeu v Kamenici nad Lipou. Uvedené soubory jsou víceméně nezpracované a obvykle není ani známo, odkud se tisky do muzejních sbírek dostaly. Jednotlivé písně lze většinou datovat do první poloviny 19. století, pocházejí nejčastěji z jindřichohradeckých, jihlavských a pražských tiskáren, méně často z východních Čech (Chrudim, Litomyšl). Až na úplné výjimky se jedná o jazykově české texty.
- 9 Srov. například Linda L. CARLSON — Angela J. WEISL (edd.), *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*, London 1999. V českém prostředí Jana RATAJOVÁ — Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádobí mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; TYTÉŽ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009; TYTÉŽ, *Žádná ženská člověk není: polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010.
- 10 *Wdowa Křestianská Latinským yazykem ku poctivosti někdy welebné, České a Vherské Královny Marye Karla Cýsaře a Ferdynanda Krále (:Slavné paměti:) Sestry Od Desyderia Erasma Rotterdamského sepsaná Nyni pak na Česko přeložená na gisté Čžástky aneb Otázky rozdělená mjsty y porozssjřená, od M. Jana Khernéra Plzenského ec. a pro potěssenij yak předně Vrozené Pani Salo-*

Jana Hertwiczia Pražského z roku 1619.¹¹ Častěji podobná díla vycházela například v Německu,¹² z českého prostředí z počátku 15. století naproti tomu pochází jeden z úplně prvních textů věnovaných mužskému vdovectví *Oráč z Čech*.¹³ Z pozdějšího období je možné jmenovat například Komenského traktát *O sirobě* pojednávající téma ztráty bližního.¹⁴

V kramářských písních jsou děje i vlastnosti zobrazených postav zpravidla hyperbolizovány, aby působily humorně, nebo aby přispěly ke zvýšení napětí a vykreslení atmosféry dramatického příběhu.¹⁵ V souvislosti s rozpadem rodiny je v podstatě možné vytyčit čtyři základní okruhy témat, které se objevují v kramářské písni, stejně jako ve folkloru a příležitostně i ve „vysokém“ umění. Zprv je to kontrast chudých a bohatých, respektive počestných a nepočestných vdov, kdy nepočestné, „veselé“ vdovy měly toužit především po zábavě a rychlém sňatku. Důsledkem mohla být věkově nerovná a tím pádem neuspořádaná manželství, která budila pohoršení i posměch. Následkem obojího — chudoby i nepatřičného, tedy zákonitě nešťastného sňatku — byli „ubozí“ sirotci, odstrkovaní, citově strádající a leckdy i týraní. Klasickým tématem jsou pak vztahy mezi macechami a sirotky.

Jak se tedy stereotypy ohledně vdovců, vdov a sirotek projevovaly v kramářské písni? Nejčastěji se objevuje nebeská ochrana chudých vdov a sirotek, kterou pravidelně zmiňují náboženské skladby. Hlavní přímluvkyní byla samozřejmě Panna Maria, případně její posvátná zobrazení spojená s některým poutním místem, například Svatou Horou.¹⁶ Vedle Panny Marie, která byla vzývána jako Matka církve

mény Střelové z Ržehnic a na Křiwsaudowě tak potom y giných wssech Křestianských a pobožných Wdow, Wübec wydaná. Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Giřka Dačického. 1595. Knihipis č. KO2368.

- 11 Jan HERTWITCZIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské ku potěšení všech ovdovělých*, Praha 1619, in: J. Ratajová — L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 312–356.
- 12 Britta Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin — New York 2007; Karin HAUSEN — Heide WUNDER (edd.), *Frauen-geschichte — Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main — New York 1992.
- 13 Význam tohoto díla pro zkoumání diskurzu vdovectví zmiňuje Heide WUNDER, *Der gesellschaftliche Ort von Frauen der gehobenen Stände im 17. Jahrhundert*, in: K. Hausen — H. Wunder (edd.), *Frauengeschichte — Geschlechtergeschichte*, s. 50–56, zde s. 53.
- 14 Filozoficky laděný spis *O sirobě* z roku 1624 Komenský sepsal v době morové epidemie. Obsahuje oddíl pojednávající o vdovách a sirotcích, avšak vdovcům zvláštní pozornost nevěnuje. Milan KOPECKÝ (ed.), *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii opera omnia III*, Praha 1978, s. 429–464.
- 15 K literárním typům a obrazu ženy, jak se objevuje v kramářských tiscích, podrobně Štěpánka BĚHALOVÁ, *Odraz ženy v kramářských tiscích z jindřichohradecké Landfrasy tiskárny*, in: M. Holubová (ed.), *Obrazy ženy*, s. 17–36; Ludmila MAZALOVÁ, *Ženské postavy skaldických škarniclovských tisků*, in: M. Holubová (ed.), *Obrazy ženy*, s. 37–70.
- 16 Z mnoha kramářských písní, které pracují s obrazem ochrany vdov a sirotek, lze zmínit například Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K2/17, *Píseň k Panně Marii* (incipit „Zas nowá radost nastala“), Landfras, Jindřichův Hradec 1856: „Pojďte vdovy a sirotci, lidé bídní na světě, sužováni, opuštěni k Marii se utečte! Maria jest chudých matka, chrání vdovu a sirotka, jen volejte k ní, pozdravujte ji.“

i všech křesťanů, se často objevuje sv. Anna, rovněž uctívaná jako ochránkyně rodiny.¹⁷ Z českých patronů měl vdovy a sirotky chránit sv. Jan Nepomucký.¹⁸ Postavy vdovy a sirotka se v těchto textech objevují takřka automaticky ve chvíli, kdy nábožný text vypočítává jednotlivé „stavy“ či skupiny prosebníků, kteří mají danému světcovi důvěřovat. Zejména v souvislosti s putováním k oblíbenému poutnímu místu dochází k ztotožnění vypravěče se „sirotkem“, jenž se ukončením pouti vzdaluje svatému patronu či patronce, a tedy ztrácí „rodiče“.¹⁹

Při popisování situace vdov a sirotek v nábožných kramářských písních se objevují ustálené obraty;²⁰ mluví se o zármutku, opuštěnosti, chudobě, nedostatku ochrany a zastání veездеjším životě a naopak o mateřské, respektive otcovské ochraně, kterou poskytne nebe.²¹ Nezáviděníhodné postavení sirotek a vdov je patrné i z *Testamentu Pána Ježíše*, který jednotlivým stavům odkazuje nástroje Kristova umučení, aby jim připomínaly nutnost snášení utrpení a vyvarování se hříchu. Mládencům a panám je odkázána trnová koruna, manželům kříž, nemocným hřeby a sirotkům a vdovám nádoba žluče a octa, jež symbolizuje ústrky, které přicházejí nejen od cizích lidí, ale i od vlastních příbuzných.²² Je třeba připomenout, že zbožnost, poručení osudu

- 17 Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K1/99, *Píseň nová k svatě Anně, všem věrným křesťanům k nábožnému zpívání na světlo vydaná* (incipit „Kam gá se poděgu, kam se děgu v nocy“), Kutná Hora [1790–1840]: „Tak všichni sirotci, hledejte pomoci, kterýž jste v tom světě opuštěný, Annu svatou sobě zvolte a ji za matičku si vyvolte.“
- 18 Z mnoha písní lze jmenovat například Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K1/65, *Píseň k svatému Jánů Nepomuckému, chudých vdov a sirotek velíkmu spomocníku* (incipit „Srdce mé Swatý Jene gá přicházým k tobě“), Litomyšl 1772; tamtéž, KT K2/22, *Pobožná píseň k svatému Janu Nepomuckému, patronu všech opuštěných sirotek a vdov* (incipit „Negsem zawázán žádnému“), Rippl, Jihlava 1851.
- 19 Například Městské muzeum v Kamenici nad Lipou, př. č. 1762, H 1562, *Žalostné loučení, které se sirotek se svatou Annou loučí* (incipit „Neydobrotiwěgssj swatá matko a bábo Anno!“), Vetterlovská tiskárna, Praha 1857.
- 20 Je možné nalézt verše povědomé z lidových písní i Erbenovy *Kytice*, například „Bože můj, polituj, kde je můj tatíček, až na ňom vyrostá zelený trávniček. Maria, polituj, kde je matička má, leží v tmavém hrobu, už se jí víc nezdá,“ v písni s incipitem „Matko Swatohorská mě želeg politůg“, Městské muzeum Antonína Sovy v Pacově, kramářská píseň č. 7526, s. 1. [1790–1840].
- 21 Například Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K2/18, *Píseň k Panně Marii* (incipit „K tobě matko sem“), Hofmann, Znojmo [1800–1850]: „Smiluj se také nad vdovami a užívaj sirotky! Kteří v ouzkosti ruce lomí, nemají otce, matky, mocná přímluvnice.“ Nebo tamtéž, KT K2/32, Václav KREYZA, *Nábožná píseň při slavnosti navštívení Marie Panny* (incipit „Pleseyme radostj wěrcj dusse“), Landfras, Jindřichův Hradec 1856: „Neopouštěj vdovy, zastaň sirotci, mimo tebe nemají jiné pomoci, ochraň je, zastaň je, v jejich zármutku podej jim k pomoci mateřskou ruku.“ Dále tamtéž, KT K1/133, *Píseň nová o svatém Janu Nepomuckém patronu českým* (incipit „K Tobě můg Otče přicházým Jene z Nepomuku“), Jindřichův Hradec [1790–1840]: „Ty jsi otec lítostivý, všem věrně pomáháš, sirotky, vdovy soužený všechny v ochraně máš [...]. Sem sirotek opuštěný, kam se obrátit mám, přítelíčka v tomto světě upřímného nemám, rodiče sou mi zemřeli, mne smutného opustili, v zármutku nechali.“
- 22 Tamtéž, KT N PH 4, *Testament Pána Ježíše Krista* (incipit „Jako každý pečlivý otec“), nakladatel Peterson, Příbram, tisk Spurný, Praha [1860–1900].

Bohu a truchlení po zemřelém manželovi — bez ohledu na skutečné pocity ženy — byly zásadními předpoklady řádného, počestného vdovství.²³ Poměrně výjimečný je naopak v kramářské písni z poloviny 19. století portrét parádivé „veselé vdovy“.²⁴

Obraz ovdovění a osiření v kramářských písních i v lidové literatuře obecně je výrazně genderován. Ženy se v textech s touto tematikou vyskytují častěji než muži, jejich postavy jsou vykresleny plastičtěji, v líčených příbězích hrají klíčové úlohy. Jedním z důvodů mohl být fakt, že právě ženy tvořily větší část odběratelů kramářských písní, jejichž produkce se samozřejmě přizpůsobovala požadavkům zákazníků, respektive zákaznic. Už byly zmíněny svaté ochránkyně Panna Maria a sv. Anna i skutečnost, že vdovy se zejména v náboženských tiscích objevují mnohem častěji než muži ve stejném postavení. Je také třeba připomenout, že zatímco raně novověké právní normy si všímaly víceméně pouze sirotků po otci, v lidovém podání šlo především o děti, které ztratily matku.

V kramářských písních předčasně zesnulé matky vystupují jako aktivně jednající bytosti, které i po smrti drží ochrannou ruku nad svými potomky. Zemřelým otcům tato zázračná schopnost dána není, prokresleny nejsou ani postavy ovdovělých otců. Pohled na vdovce jako na trpícího muže, který se snaží postarat o děti a domácnost, se objevuje až od druhé poloviny 19. století, snad v souvislosti se sílící ideou rodiny a domova, jehož nepostradatelnou duší měla být matka. V tradiční lidové kultuře lze častěji nalézt obraz slabošského otce, který se znovu oženil a straní nové ženě na úkor sirotků. Mimo Pelhřimovsko byl zaznamenán motiv, kdy vdovec ze zoufalství zabije sebe i své potomky. Na druhou stranu úplně chybí obraz zlého otčima, který představuje klišé dnešních debat o neúplných rodinách.²⁵

Zatímco náboženské kramářské tisky vypráví o útisku vdov a sirotků velmi obecně, v kategorii světských vyprávění jarmarečních písní lze nalézt zcela konkrétní a velice barvitě příklady. Většina z nich pracuje s obrazy, které jsou dobře známé z nejrozšířenější české lidové balady *Osiřelo dítě*.²⁶ Jedná se o motiv sirotka plačícího na hrobě matky, která ze záhrobí slíbí pomoc, případně též potrestá týrající macechu a netečného otce. Typickou postavou je nejen plačící zubožené dítě a zlá macecha, ale také otec, který je buď úplně nečinný, nebo dokonce pod vlivem nové manželky ubližuje vlastním dětem, nedokáže se vzepřít a sjednat nápravu. Zlé (nevlastní) matky, které se snaží zbavit překážejících dětí, nebo je alespoň všemožně šidí, jsou známy i z klasických pohádek.²⁷ Protipólem těchto veskrze negativních bytostí, které

23 Takzvaná vdovská zrcadla a náboženské spisy doporučovaly doživotní uchovávání „památky“ zemřelého muže, zbožnost a orientaci života ženy pouze na pozůstalé děti ještě na konci 19. století. Srov. například Allison LEVY (ed.), *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, London 2003.

24 Městské muzeum v Kamenici nad Lipou, př. č. 1713, H 1515, *Veselá píseň o marnost lásky* (incipit „Holky, hossi věřte gen“), Hofmann, Znojmo 1852: „Což pak mnohé vdovičky fintějí se co holčičky. V myšlénkách jen vdova v peníze lásku svou skládá.“

25 Například Martin DALY — Margo WILSON, *The Truth about Cinderella*, London 1998.

26 Karel Jaromír ERBEN, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1937, s. 383–384.

27 Jedním ze zdrojů, které ovlivnily známé pohádky O Popelce a O perníkové chaloupce, byl původně francouzský příběh o Popelce — Finettě, který česky vycházel jako knížka lido-

se zpronevěřují posvátnému úkolu mateřství, jsou opět ženy — sotva odrostlé osiřelé dívky, které zbožně snáší příkoří a nezřídka přejímají péči o své mladší sourozence. Řešení situace je však podle logiky kramářské písně naprosto nemožné bez zázraku a pomoci shůry.

Vidět je to například v *Písni o přehrozném zázraku*, který spočíval v pústu jedenáctileté dívky, jejíž ovdovělý otec se znovu oženil a macecha ji trápila hladem. Děvče chodilo plakat na hrob matky, která mu sdělila, že od nynějška nebude díky své zbožnosti jídlo potřebovat. Dítě skutečně přestalo jíst, po 200 dnech hladovění a na modlitbách byl púst prohlášen za zázrak. Také otec hrdinky nakonec prohlédne a píseň může být zakončena nabádáním k svornosti mezi lidmi.²⁸

Motiv mateřské péče a božské ochrany bývá často doveden až do závěrů, jež jsou z dnešního pohledu absurdní, které však pro původní recipienty kramářských písní představovaly žádoucí a logické vyústění příběhu. Laskaví svatí přímluvci tvrdě trestají provinilce a msta za krivdy spáchané na sirotcích dopadá i na nevinné, jako například v *Žalostné písni o pěti sirotách a zázračném pacholeti*. Zemřelá matka zde rovněž musela svým sirotkům vyprosit pomoc Panny Marie, protože zlá macecha je trápila hladem, a dokonce je zavírala do chléva k dobytku. Poté, co nebožka promluví z hrobu a nejstarší dcera se s tím svěří otci, vdovec konečně pochopí a děti jsou zachráněny. Maceše se však za trest narodí dítě se dvěma tvářemi a trojím znamením na těle. Postižené nemluvně pak pošlou do Berlína, aby jej viděl sám král.²⁹

Podobně je tomu i v písni, která vyšla pod dvěma různými názvy v Jihlavě a v níž se spojuje vyprávění o rozloučených milencích, hrůzostrašných vraždách, trestu a zázračném uzdravení v poutním místě ve Vamberčicích. Líčí příběh Nacíčka a Marianky, kteří se vždy milovali, ale byli rozloučeni pro chudobu Marianky. Nacíček se tedy oženil s Karolinkou, ale na Marianku nezapomněl a manželku po nějakém čase otrávil. Když vyšel z vězení, vzal si svou milou za ženu, která se nyní stala zlou macechou čtyř sirotků. Obvinila je z plýtvání jídlem, otec se rozzlobil a nejstarší dcerku zbil tak, že jí zchromil nohu. Děti se šly modlit na matčin hrob, kde se postižené dívce zjevila Panna Maria, dala jí zázračnou modlitbičku a slíbila trest otci i maceše. Než se děti stihly vrátit domů, jejich statek hořel a v plamenech zemřeli oba hříšní rodiče i jejich

vého čtení od roku 1761. Srov. *Velmi kratochvilné čtení o zchytralé Finettě, jinak Popelce zvané*, in: Bedřich Václavek (ed.), *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikého věku i stavu k čtení velmi užitečné. Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*, Praha 1941, s. 116–126; Kristina STAŠKOVÁ, *Žena a kramářská píseň o kriminálních činech*, in: M. Holubová (ed.), *Obrazy ženy*, s. 107–109.

28 Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K2/23, *Nová píseň o přehrozném zázraku jednoho děvčátka, které 200 dní nic nejedlo a při zdravém živobytí zůstalo* (incipit „Swatá zlatá spokojenost, kdo gi w světě miluge“), Rippl, Jihlava [1838–1860]: „Macocha vždy sužovala, to děvčátko trápila, že jim jenom hanbu tropí, že po lidech žebrává, manželovi žalovala, že chleba druhým rozdává, tak to děvčátko mladý, hladem je sužovaný.“

29 Tamtéž, KT K2/27, *Žalostná píseň o pěti sirotách a zázračném pacholeti, které jedna macocha na svět přivedla v městě Oppoli v zemi Pruské dne 13. listopadu roku 1866* (incipit „Slysste zpráwy, genž přichází nám“), Rippl, Jihlava, po roce 1866.

novorozené dítě. Chromá dívka pak putovala do Vamberžic, kde se opakovalo zjevení Panny Marie, která zařídila její uzdravení.³⁰

Motiv dětí plačících na hrobě matky přináší i píseň dochovaná v různých vydáních ve špalíčcích v pelhřimovském i pacovském muzeu.³¹ Její zápornou hrdinkou je žena, která selhala jako nevlastní dcera i jako matka. Své pěstounce, jež ji coby dvoutletou přijala za vlastní, se odvděčila tím, že svedla jejího manžela a přiměla jej, aby svou choť otrávil a vzal si ji. Sotva „schovanku sobě vzal, sirotky šidila, tuze je mrskala a hladem mořila,“ nebylo tedy divu, že čtyři odrostlejší děti utíkaly na hřbitov. Zemřelá matka k nim z hrobu promluvila o své smrti, což u otce a macechy vyvolalo strach z prozrazení. Východiskem byla vražda dětí, která nezůstala utajena díky zázračné výpovědi nejmladšího, teprve dvacetitýdenního sirotka a především zásahu anděla, jenž vzkřísil jeho zamordované sourozence. Provinivší se rodiče ovšem čekali zcela světský trest — naražení na kůl a trhání koňmi.

Zázrak ale mohl mít mnohem humánnější podobu, o čemž svědčí kramářská píseň, která se odehrává v „bezbožné“ Ratiboři. Líčí zázračné uzdravení ovdovělé matky tří dětí, jejíž osmiletá dcera se modlila v lesní kapli k pěti ranám Krista. Zde se jí zjevil stařeček se dvěma holubičkami a dal jí pro matku modlitbu a kousek chleba, díky kterým se okamžitě uzdravila.³² Podobná píseň s dějem zasazeným do Sedmíhradska netypicky mluví o otci sirotků, který v době katastrofálního sucha v roce 1835 nedokázal uživit pět dětí. Šel tedy prosit o almužnu, po cestě našel ve starém zámku obrázek Panny Marie, která mu ve snu zjevila, že pod hřebíkem, na němž obraz visí, najde poklad. I zde však zázrak Matky Boží způsobily modlitby hladovějících sirotků, kteří na otce čekali doma.³³

Ve skutečnosti bylo pravděpodobnější, že otec přivede dětem novou matku, než aby se o ně snažil postarat sám. Špatná pověst macech nebyla ve většině případů oprávněná, protože v mnoha rodinách došlo víceméně k rekonstrukci původních poměrů. Spokojené soužití ale neposkytovalo žádný zajímavý námět pro kramářské písně, jejichž syrová, zkratkovitá poetika vyžadovala silné, dramatické náměty. Vhodným motivem byla rodinná tragédie podobná těm, které byly zmíněny výše, nebo naopak sarkastická kritika nových sňatků ovdovělých osob. Lidové i kramářské písně ve svatbě vdovce či vdovy nacházely řadu námětů k posměchu, komicky působil zejména obraz věkově nerovného páru.

30 Tamtéž, KT Z 11, *Pravdivá píseň o vraždách a zázracích v pruské zemi všem katolickým křesťanům k polepšení života vydaná* (incipit „Jaká hrůza k poslouchánj roztomilý křesťané“), Rippl, Jihlava [1838–1860]; totožný text tamtéž, KT N JI 4, *Pravdivá píseň o vraždách a zázracích v pruské zemi 1867 všem katolickým křesťanům k polepšení života vydaná* (incipit „Jaká hrůza k poslouchánj roztomilý křesťané“), Rippl, Jihlava, po roce 1867.

31 Městské muzeum Antonína Sovy v Pacově, kramářská píseň č. 7540; Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K2/89, *Truchlivý příběh, který se stal v Babořích, což z písně lépe vyrozumíš* (incipit „Manželové wssicknj, y také manželky“), Skalice [1800–1850].

32 Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, KT K3/3, *Pravdivá píseň o velkém zázraku* (incipit „Poslyšte mně křesťané, co budu zpjwati“), Praha [1790–1840].

33 Tamtéž, KT N JH 3, *Nábožná píseň k Panně Marii* (incipit „K twé cti chwále pero smáčjm“), Alois Landfras, Jindřichův Hradec 1850. Obdobný text i tamtéž, KT N PH 1, *Nová píseň k Panně Marii Svatohorské* (incipit „K twé cti chwále péro zmáčím“), Praha po roce 1835.

Veseleji než dosud citované texty působí *Nová píseň o vdovcích*, i když i ona má vážný podtext. Mladá dívka, jež zvažuje svatbu s vdovcem, mluví o potenciálních nevlastních dětech a strachu ze srovnávání s jejich zemřelou matkou.³⁴ Vedle obtíží spojených s péčí o velkou vyvdanou rodinu zmiňuje i další důvody proti sňatku s ovdovělým mužem, které se shodují s názory, jež se objevují v lidových písních. Ovdovělý snoubenec je v nich líčen jako stařec, bývá ošklivý či jinak fyzicky odporný, mrzutý, nudný a především má stále na mysli zesnulou ženu. Obdobné argumenty se samozřejmě objevují i u mužů při vyhlídce na sňatek s vdovou.³⁵ Svatba mladého, svobodného člověka s ovdovělým snoubencem bývala interpretována jako východisko z nouze nebo podvolení se vůli rodičů, případně se poukazovalo na zistné důvody, které mladého chlapce či dívku k takové svatbě vedly.

Historickodemografické sondy naproti tomu jednoznačně ukazují, že sňatky vdovců a vdov sice byly velmi hojné, ale obvykle se nejednalo o svazky starých lidí. Starší snoubenci nebo rodiče více dětí naopak museli při výběru nového protějšku slevit ze svých nároků. Ovdovění a osiření v mladém věku byly velmi časté, a ačkoli úmrtí jednoho z rodičů pro rodinu znamenalo velkou zátěž, až na úplné výjimky neústilo v katastrofu. Obvykle nehrozil ani větší ekonomický propad, například ve smyslu prodeje rodinného hospodářství. Třetina dětí měla v době osiření již dospělého sourozence, takže většinou zůstala zachována také kontinuita hospodaření na usedlosti a o děti bylo postaráno. Ochrana ze strany příbuzných je doložitelná i v případech úplných sirotek, práva osiřelých dětí chránila také vrchnost.

Běžné bylo i nevlastní rodičovství, zejména v případech sirotek po matce. Na Novorychnovsku dostaly macechu dvě třetiny dětí, otčíma jedna třetina a těžko věřit, že by všechny macechy byly tak ukrutné. Kramářská píseň z principu ukazuje extrémy, velkou bídu i ctnost na jedné a strašlivé hříchy a zločiny na druhé straně. Při pohledu na skutečnou rodinu je třeba vidět obě strany mince: nové manželky ovdovělých mužů se snažily zabezpečit své vlastní děti, které byly nezřídka výrazně mladší než jejich nevlastní sourozenci a reálně jim hrozilo osiření z důvodu brzké smrti postaršího otce.

Zdánlivou netečnost ovdovělých otců je pak možné vysvětlit tím, že na matce a hospodyně záležela přímá péče o děti, zatímco muž častěji opouštěl domov. Sociální realita ovdovění a osiření jistě nebyla jednoduchá, byla však mnohem pestřejší, než ji líčí kramářské písně. Rozšířené stereotypy ubohých vdov, sirotek a zlých macech měly kořeny v sociální rovině, v utváření rodinných struktur, ve způsobu obživy a dělbě práce, dědickém právu. Ovlivňoval je také charakter studovaného literárního žánru stejně jako vkus jeho čtenářů. Jakkoli reálná platnost stereotypů zakořeněných v lidové kultuře záležela na situaci v konkrétních domácnostech, je zajímavé sledovat, do jaké míry tato společenská klíše stále ovlivňují smýšlení o současných neúplných či nově rekonstruovaných rodinách.

³⁴ Tamtéž, KT K4 10, *Nová píseň o vdovcích* (incipit „Poslysste pannenky zas nowou pjsničku“), Rippl, Jihlava [1838–1860]: „Vdovce bych nechtěla, vdovce bych se bála, že by ta nebožka za dveřmi stála, za dveřmi stála, na mě volala, abych těm sirotkům neubližovala.“

³⁵ Velmi výběrově například K. J. ERBEN, *Prostonárodní české písně*, s. 230–288; Jiří TRAXLER (ed.), *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic I*, Praha 1999, s. 99–103.

RÉSUMÉ:

The status of widowers, widows and orphans living in the Czech countryside in the Early Modern Era and the first half of the 19th century differed from that of members of the upper classes and it is very difficult to recreate it from the available sources. While in the case of better situated members of society oriented towards written culture it is possible to use, for example, prescriptive or fictional writings; for the peasants, the situation is complicated by the persistently limited access to the literature and only partial literacy of the majority of the population. Some of the sources that reflected and influenced the thinking of peasants were broadside ballads, small prints sold at places of pilgrimage and markets that included both religious songs and prayers, as well as secular works, which were frequently tall stories.

Broadside ballads show the actions of men and women on several levels, from lyrical depictions of loving relationships, through stories of (not so) happy love, to narratives of various peripeteia of marital coexistence. Moralistic and satirical songs, in their content, correspond to a great extent to the postulates of prescriptive writings, although they were composed for a different reader's class and served as entertaining literature.

Among the songs that touched on the issue of widowhood and orphanhood was a great body of religious texts that offered comfort to abandoned widows and orphans. Their central figures were the Virgin Mary, Saint John of Nepomuk, or St Anna, who promised protection and help against poverty and injustice. While in the case of widowed women and orphaned children, these broadsheets feature the traditional images of poor, deserted beings who are in need of help in their surroundings and the protection of the Saints, the figure of the widower is usually portrayed differently. It appears primarily in tragic tales of orphaned children with the subject of a widowed man and a stepmother who abuses her stepchildren with the tacit approval of their father or even with his help.

A figure that appears regularly in folk and broadside ballads is a wicked stepmother who often does not shrink from murder. Her victims are innocent children from her husband's first marriage, with daughters playing a significant role, for whom nothing should make up for the loss of their own mother.

Research in the field of historical demography and social history, on the other hand, proves that widowhood, orphanhood and fostering were very common during the 19th century in the countryside, and it is hard to assume that it was regularly associated with poverty, injustice or even violence. The images conveyed in the broadsheets were already exaggerated by the nature of the genre, but undoubtedly reflected some of their recipients' life experiences and, on the contrary, influenced their thinking in retrospect.

PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., vystudovala na Historickém ústavu FF JČU v Českých Budějovicích, kde nyní působí jako odborná asistentka, zároveň pracuje v Muzeu Vysočiny Pelhřimov, p.o. Zabývá se problematikou rodinných struktur a každodennosti českého venkova 19. století (m.skořepova@muzeumpe.cz).